

ODBORY V ÚNORU 1948

Jan Vika a Zdeněk Kranec (Praha)*

S Rudou armádou, postupující na sklonku druhé světové války od východu na Prahu, vstupuje v Československu na scénu i nová struktura československých odborů. Vzniká více méně spontánně : v továrnách a v podnicích, v obchodě i v peněžnictví volí zaměstnanci (je-li jich více než 20) tzv. Závodní výbory, které jsou spíše zastupitelským orgánem osazenstva podniku, než vlastní odborovou organizací. Úkolem dne je totiž zajistit plynulý přechod výroby do nových podmínek osvobozené republiky, zejména v případech, kdy majiteli továren nebo manažery byli Němci nebo kolaboranti. Cítí se obecná potřeba začít co možná ihned s demokratizací nejen v tradičních sférách politiky, ale tentokrát také ve výrobě. A tak ne jedné straně přijíždí z Moskvy přes Košice (kde byl v dubnu 1945 vyhlášen vládní program) hotová vláda, složená ze zástupců šesti politických stran a na druhé straně po celé republice vznikají základní orgány kontroly a někdy i správy v továrnách — závodní výbory. Po čase se ukáže, že právě odbory budou jediným partnerem vlády — měřeno skutečnými mocenskými možnostmi, nikoli ústavními texty. Vedle Závodních výborů se ustavují i vlastní odborové organizace (jistě překrývání funkcí trvá až do zrušení Závodních výborů) a to podle zásady „jeden závod — jedna organizace“. Stejně jako tato zásada byla spontánně akceptována zásada jednotné a jediné odborové organizace v zemi. — Není snadné tuto vůli k jednotě vysvětlit jedním rozhodujícím faktorem a bylo by už zcela chybné předpokládat, že to byla vůle vnucená, odborům pouze imputovaná komunistickou stranou.

Nepochybně bylo lze po válce pozorovat únavu z liberální demokracie a vůbec z individualismu — převládá duch kolektivní, byť se často jeví jen jako povrchní partajničení : všechno bylo politikum a každý se hlásí k nějakému praporu. Z deseti dospělých byli čtyři členy některé politické strany; to jest členy s legitimací, nikoli jen sympatizujícími či voliči. Odbory se však nerozštěpily ani podle úzce profesionálního („cechařského“, jak se tehdy říkalo), ani podle stranicko-politického klíče. Dělníci cítili svou šanci a souhlasili se stanovisky komunistů, že by bylo nerozumné tříštit síly. Zázitky z hospodářské krize třicátých let, která Československo postihla zvláště silně, z masové nezaměstnanosti a vůbec sociální nespravedlivosti byly dosud velmi živé. Také vzpomínka na prohraný boj za socializaci po skončení I. světové války dosud nevybledla. Na obzoru bylo totiž znovu právě znárodnování a vůbec všeobecně bylo patrné, že evropský vývoj jde doleva a že dělníci do toho budou moci mluvit. Odbory tedy zůstaly jednotné — přes snahy

* Výňatky z knižní studie: *Dřímající medvěd. Československé odbory v letech 1945-1976*. Rukopis.

nekomunistických politických stran o jejich tzv. zpartajnění (třeba uplatněním paritního klíče nebo zásady poměrného zastoupení při volbě odborových funkcionářů). Komunisté se postavili zásadně proti — právě proto, že oni sami v odborech měli největší vliv a možno říci, tehdy ještě i přirozenou autoritu. Odbory tak zůstaly „nepolitické“ ve smyslu „nikoli stranicky diferencované“; přitom byly pod rozhodujícím vlivem KSČ.

Odbory sehrály v poválečném vývoji Československa neobyčejně závažnou roli: byly jakýmsi urychlovačem vývoje a nejednou přitom stály na krajní levici. Zprvu se často dostávaly pro tyto své postoje v otázkách taktiky do rozporu s vedením KSČ, do rozporu, který však byl vždy tichou cestou likvidován. Odbory soustavně vystupovaly s radikálnějšími požadavky než KSČ. Usilovaly o to, aby se staly přímo součástí státního aparátu, aby převzaly některé funkce vlády a jiných státních a hospodářských orgánů; hovořilo se v té souvislosti kriticky o „ÚROkracii“. Šlo jim o to, aby svým faktickým vlivem stály nad politickými stranami a to se — v únoru 1948 — nakonec podařilo. (Tím ovšem byla jejich úloha u konce a byly vzápětí zpacifikovány). Odbory intenzivněji než KSČ prosazovaly socialistické řešení všech problémů, které byly k řešení. Nemysleme přitom, že by odbory byly v tomto smyslu od počátku pouze jakousi agenturou KSČ, která by skrze ni promlouvala o tom, o čem nechtěla mluvit sama. Takovou kontrolu KSČ nad odbory tou dobou ještě přece jen neměla. Úlohu mouřenfna hrály odbory — s nejlepším přesvědčením, že jde o zájmy dělníků — až později, ve dnech vlastní únorové krize.

Dělníci byli prostě po válce prostoupení revoluční netrpělivostí! Závodní výbory v továrnách vesměs nečekaly na žádné zákony či jen politické směrnice a „revolučním“ způsobem řešily problémy, které přinášel zmatek prvních poválečných měsíců. Cítily se být na stráži socialistického vývoje a pokládaly za svou hlavní úlohu popohánět revoluci kupředu.

Své pevné místo v politickém systému hledaly odbory vlastně až do I. všcodborového sjezdu v dubnu 1946. Do té doby probíhala jednání o zastoupení odborů v místních orgánech státní moci a správy, v národních výborech, kde chtěly mít odbory rezervováno 1-10 poslaneckých míst. Usilovaly také o zřízení funkce tzv. „sociálního ředitele“ v každém podniku, což by byl vlastně druhý, odborářský ředitel, o jmenování tzv. „exponentů ROH“ v hospodářských ministerstvech atd. atd. Velmi závažné bylo také úsilí odborů o zřízení Revolučních gard, ozbrojených orgánů ROH. Leckde byly skutečně iniciativně zřízeny (mezi dělníky byly tenkrát zbraně; vždyť některé továrny musely být střeženy před sabotážemi bývalých německých majitelů, před německými záškodníky a pod.), ale nakonec byly gardy rozpuštěny. Vedení KSČ si na možnost ozbrojení dělníků vzpomnělo až v hodině dvanácté, v kritických únorových dnech, kdy improvizovaně zřídilo Lidové milice.

Tyto rozpaky nad místem odborů ve společnosti, která je „na přechodu k socialismu“, nebyly ani zdaleka československou specialitou. Totéž bylo

lze pozorovat v prvních letech sovětského státu, kdy se o postavení odborů vedly lité ideologické půtky, ale také ostré stranické spory, končící přísnými sankcemi a nakonec bezprostředně vedoucími k definitivnímu zákazu funkcí ve straně; od té doby (1921) bylo veta po posledních zbytečných vnitrostranické demokracie. Spory o postavení odborů v SSSR, v nichž se velmi angažovali Lenin i Trocký, pohybovaly se mezi naprostými krajnostmi: jednou se zdálo, že odbory docela nahradí celé státní ústrojí a po druhé zase všechno nasvědčovalo tomu, že odbory jsou zcela zbytečné, neboť sám stát je přece dělnický... Za pomoci ideologické hantýrky a stranické disciplíny se nakonec řešení našlo: odbory jsou nutné, i když nikoli pro to, pro co kdysi vznikly a pro co jinde na světě existují. Myslíme ostatně, že tyto zásadní rozpaky nad funkcí odborů jsou velmi symptomatické: v logice demokratického fungování politického systému postátněné odbory skutečně místo nemají. V logice demokracií nekomplikovaného výkonu moci mohou však být k leccemu užitečné...

V každém případě sehrály odbory v poválečném Československu roli závažnější, než v kterékoli jiné evropské zemi. A tak se také stalo, že ačkoli KSČ zprvu mínila se znárodněním z opatrnosti počkat až na zvolení Prozatímního Národního shromáždění, chtěla znárodnět zprvu jen zbrojní průmysl a především hodlala znárodnět po etapách, prosadily především odbory — za souhlasu většiny politických stran a také presidenta Beneše — rozsáhlé znárodnění velkého průmyslu, bank a peněžnictví již v říjnu 1945. Pochopitelně, že když KSČ pochopila, že situace „zralá“ je, učinila věc znárodnění svou prestižní věcí.

Posledním ze serie znárodněvacích dekretů presidenta republiky byl dekret o závodních radách. Byl potvrzením velké pravomoci, kterou si ZR v podnicích už před tím samy přivlastnily. Dekret však zdůraznil, že vedení závodu náleží správě a jen ona je odpovědná za podnikání. Závodní rady v sobě soustřeďovaly funkce politicko-mocenské i klasicky odborářské a vedení podniku je rozhodně nemohlo ignorovat. (Byly ostatně zárodkem hospodářské demokracie a právě na tuto jejich roli navazovalo hnutí za zakládání tzv. „podnikových rad pracujících“ v letech 1968 a 1969.)

I když se v procesu socializace dostalo Československo do čela evropského vývoje — neboť tehdy se vskutku zdálo, že vývoj spěje k rozsáhlé socializaci a to i v západní Evropě — hrozily některé odborové organizace stávkou (ostravští horníci skutečně stávkovali), když se zdálo, že by postup legislativních prací mohl být ještě rychlejší. Odbory tedy neprosadily socializaci proti vůli většiny národa, ba ani proti vůli nekomunistických stran. Sporné otázky se spíše týkaly rozsahu znárodnění a jeho formy: znárodněny byly nakonec všechny velké podniky (nad 500 zaměstnanců), nikoliv tedy jen podniky Němců a kolaborantů, jak to předpokládala na začátku léta 1945 dokonce i KSČ. Znárodnění se provedlo formou zestátnění — i když některé nekomunistické strany (lidová a národně socialistická) preferovaly združstevňování či komunalizování. Teprve po mnoha letech se ukázalo, jak obrovskou překážkou všem, a to dokonce i těm nejmírnějším reformám je právě státní

vlastnický monopol : komunisté sami zestátněný sektor pokládali za sektor „státně kapitalistický“ (této formulaci se však na veřejnosti vyhýbali). Soudili totiž, že kapitalistické třídy se dosud podílejí na moci, že v čele státu není dosud výlučně dělnická třída... A měli svým způsobem pravdu : tento sektor je dodnes státně kapitalistickým sektorem, protože v čele státu je aparát strany, která se za avantgardu dělnické třídy toliko vydává.

Únor 1948 byl československou variantou přechodu do sovětského bloku a dobytí monopolu moci komunistickou stranou. Zvláštností, která způsobuje, že zaklínadlo „pražským komunistickým pučem“ dodnes funguje jako působivé memento vůči těm, kteří jsou ochotni uvěřit, že i komunisté to mohou s demokracií myslet upřímně, je vcelku poklidný průběh únorových událostí. Trvalost odstrašujícího vlivu lze vysvětlit také tím, že únorový převrat se udál za aktivní účasti obyvatelstva, že byl svým způsobem projevem lidového hnutí a že při něm byly respektovány mnohé ústavní zásady. Pokud jde o tento poslední a často diskutovaný, ve skutečnosti však věru nepodstatný aspekt sporu o interpretaci února, pak bude asi přesnější říci, že sice ústavní zásady nebyly porušeny, avšak mnohé jiné zásady, často ještě důležitější než ústavní, byly vítězi porušovány bez skrupulí. O porušování norem veřejné slušnosti ani nemluvě. O ústavnost vítězům skutečně nešlo : stejného výsledku by bylo dosaženo tenkrát, kdyby KSČ pokládala za nutné ústavu zcela ignorovat, jako kdyby proběhly na květen 1948 proponované volby...; nějak by se „to“ prostě provedlo, protože se „to“ muselo provést. Byla to jen otázka času a toho, jak „potáhne“ protivník... Taková byla nemilosrdná logika poválečného vývoje : existence mimo bloky byla ve středu Evropy, na území strategicky tak důležitém prostě vyloučena.

Z hlediska našeho zájmu je pozoruhodné, že téměř všechny únorové události točí se kolem jedné osy, kterou je celostátní Sjezd závodních rad a závodních odborových organizací, konaný 22. února 1948 v Praze. Byl to triumf komunistické taktiky : vyhrocovat konflikty a pak apelovat na „veřejné mínění“.

Zároveň vyhlásily odbory manifestační hodinovou stávkou na 24. února k podpoře požadavku předsedy vlády Gottwalda, aby prezident demisi nekomunistických ministrů přijal a na jeho návrh jmenoval vládu novou. Hrozily generální stávkou, která měla trvat do té doby, dokud by prezident demisi nepřijal. Komunističtí řečníci na táborech lidu hrozili, že bývalí fabrikanti chtějí vzít dělníkům zpět znárodněné továrny a ti pochopitelně rádi slyšeli, že je na nich, aby je se zbraní v ruce ubránili.

A ještě jednou měly mít iniciativu odbory : z podnětu KSČ vyzvaly k ustavování (nikoli k volbě!) tzv. Akčních výborů NF, které pak vznikaly ve všech továrnách, úřadech, organizacích, spolcích, ale i v bezpečnosti, armádě, na vysokých školách a v neposlední řadě i v nekomunistických politických

stranách. Tyto revoluční orgány si svou pravomoc prostě „braly“; nebyla poměrně dlouho nikterak vymezena a i pak, když vymezena byla, nehodlaly se jí jen tak vzdávat. Byly zamýšleny především jako všemocné orgány kádrové očisty a třeba říci, že čistily velmi energicky, i když zdaleka ne jen podle kritérií politických. S politickými různicemi se svezlo i mnoho jiných sporů, v neposlední řadě i zcela osobních. Vždyť např. na vysokých školách prověřovali studenti profesory! V pohraničních okresech byla pravomoc Akčních výborů téměř neohraničená : zasahovaly zcela svévolně i do bytových otázek, vystěhovávaly osídlence, přidělovaly usedlosti. Státní aparát zůstával stále více na vedlejší koleji.

Trvalo několik měsíců, než se podařilo Akční výbory usměrnit a nakonec — pochopitelně, že co nejnápadněji — zlikvidovat. Mezitím udělaly svou práci dokonce i v parlamentě, takže květnové volby mohly již proběhnout s „jednotou kandidátkou“ a v situaci značně přehledné : na všech úrovních veřejného života bylo s drastickou přímočarostí a tedy s příslušnou dávkou nespravedlnosti rozhodnuto o tom, kdo je kdo, kdo je „reakcionář“ a kdo je „s námi“.

„Očista“ byla spouštědlem soudní represe : soudy v té době začaly dostávat první žaloby proti těm, kteří se údajně provinili proti republice. Doba flagrantního porušování zákonnosti začíná...

Očista národa od reakcionářů byla však jen repeticí očisty od zrádců a kolaborantů bezprostředně po válce; despekt k právním garancím občanských a politických svobod byl také reliktem okupace a poválečných zmatků. Svévole Akčních výborů v pohraničí byla především důsledkem toho, že pohraničí bylo do značné míry osídleno dobrodruhy a ztroskotanci, kteří tu chtěli začít „nový život“ a zapomenout na minulost. Povrchní hesla o „jednotě“ proti „reakcionářům“ a „zrádcům“ nalézala takovou silnou odezvu nejspíše proto, že přirozeně rostlé struktury občanské loyality a vzájemné důvěry byly okupační rozrušeny, zpřetrhány. Je možné říci to také jinak : šance na rychlou kariéru bez práce, pouze za hlasité křičení na správném místě a včas byly pro podnikavé lidi bez větších skrupulí doslova obrovské.

Regres, který ve veřejné morálce způsobilo trauma Mnichova, pak okupace, pak osvobození nikoli vlastními silami a pak ještě poválečné zjednávání spravedlnosti v únoru toliko kulminovalo. Komunistická ideologie a především její rétorika ukázala se nejzpůsobilejší uspokojit masovou poptávku po „definitivní pravdě“, „konečné jistotě“ a byla také s to dát lidem vykořeněným, poníženým a pokořeným dostatečně silný zážitek zadostiučinění.

Únor je tedy svým způsobem přinejmenším pochopitelným vyústěním dějinného vývoje, který začíná podpisem mnichovské dohody.

Odbory, které v době únorových událostí měly už přes jeden a půl milionu členů, staly se nejvlivnější ze všech masových organizací, s jejichž pomocí komunisté ovládli celý prostor mimo sféru působení tradičních demokratických mechanismů. Využili po válce vznícených vášní a nedopustili, aby se příliš dlouho řešily „malé“ problémy : vědomě usměrňovali vývoj k zásadnímu rozuzlení, k rozhodnutí otázky „kdo s koho“.